

Балл Г.О. Взаємозв'язок рівнів особистісної розвиненості й соціальної адаптованості / Структура особистості обдарованої дитини у віковому вимірі: Матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару 20 жовтня 2010 р., м. Київ. – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2010.

УДК 316.612

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК РІВНІВ ОСОБИСТІСНОЇ РОЗВИНЕНОСТІ Й СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНОСТІ

*Балл Георгій Олексійович,
доктор психологічних наук, професор, член-кор. НАПН України,
зав. лабораторії методології і теорії психології
Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*

У дослідженнях різної тематики підтверджено адекватність моделі, що виокремлює три групи осіб, які досягли відповідно нижчого, середнього чи вищого ступеня особистісної розвиненості (або якоїсь її сторони), причому середній ступінь забезпечує (на статистичному рівні) найбільшу соціальну адаптованість. Для опису цих результатів придатна також континуальна модель, відповідно до якої показник соціальної адаптованості сягає максимуму за певного (оптимального в даному аспекті) значення показника особистісної розвиненості. Дослідники та практики гуманітарної сфери найчастіше зосереджуються на ситуаціях, що відповідають лівій, висхідній гілці кривої, яка зображує залежність ступеня соціальної адаптованості від ступеня особистісної розвиненості, та нехтують правою, низхідною гілкою цієї кривої. Тим часом саме остання гілка репрезентує ситуацію, до якої потрапляють особистісно найрозвинутіші люди. Обговорюються шляхи зменшення негативних наслідків розглянутої закономірності.

Г.А. Балл. Взаимосвязь уровней личностной развитости и социальной адаптированности.

В исследованиях разной тематики подтверждена адекватность модели, выделяющей три группы лиц, достигших соответственно низшей, средней или высшей степени личностной развитости (или какой-либо её стороны), причём средняя степень обеспечивает (на статистическом уровне) наибольшую социальную адаптированность. Для описания этих результатов подходит также континуальная модель, согласно которой показатель социальной адаптированности достигает максимума при определённом (оптимальном в данном аспекте) значении показателя личностной развитости. Исследователи и практики гуманитарной сферы чаще всего сосредотачивают внимание на ситуациях, соответствующих левой, восходящей ветви кривой, представляющей зависимость степени социальной адаптированности от степени личностной развитости, и пренебрегают правой, нисходящей ветвью этой кривой. Между тем, эта последняя ветвь отражает ситуацию, в которой оказываются личностно наиболее развитые люди. Обсуждаются пути ослабления отрицательных следствий рассмотренной закономерности.

G. Ball. Interdependence of degrees of personality development and of efficiency of social adaptation.

Studies in different areas have confirmed adequacy of the model which distinguishes three groups of persons who achieve low, medium or high degree of personality development (or of some its side) respectively, the medium degree securing (at statistical level) the highest efficiency of social adaptation. To describe these results there is available also a continuous model in which an index of efficiency of social adaptation achieves the maximum at the definite (the optimal, at the given aspect) value of an index of degree of personality development. Researchers and practitioners of the humanitarian sphere the most frequently concentrate their attention at situations which correspond to the left, ascending branch of the curve representing the dependence of degree of efficiency of social adaptation from degree of personality development – and neglect the right, descending its branch. Meanwhile the latter one reflects the situation in which people with the highest degree of personality development find themselves. The author discusses ways to diminish negative effects of considered dependence.

У соціальній адаптованості, як правило, вбачають один із важливих проявів особистісної розвиненості й передумову подальшого підвищення її рівня. При тому, що така залежність справді діє у широких межах, усе ж таки зв'язок між зазначеними характеристиками є складнішим.

На підтвердження сказаного звернімося до висунутої на початку ХХ ст. О.Ф. Лазурським концепції трьох рівнів особистісної розвиненості (у термінології автора концепції – «психічних рівнів»). Представники *нижчого* рівня не здатні задовільним чином пристосуватися до соціального середовища, представники *середнього* рівня – здатні, представники ж *вищого* рівня більшою чи меншою мірою змінюють середовище відповідно до своїх уявлень і цінностей. Проте, попереджав Лазурський, «процес творчості, переробка дійсності згідно зі своїми ідеалами і прагненнями ніколи не дається їм безкоштовно, а майже завжди супроводжується впертою боротьбою й різними втратами, духовними чи матеріальними... Через це представники вищого рівня, навіть у разі успіху своїх планів і прагнень, нерідко виявляються у соціальному плані влаштованими набагато гірше, ніж звичайні, пересічні люди» [4, с. 63].

Аналогічну залежність віддзеркалює відома концепція стадій розвитку моральної свідомості особи, за Л. Колбергом, яка розрізняє *доконвенційну*, *конвенційну* і *постконвенційну* мораль. За ступенем пристосованості до соціального оточення, перед людьми, які перебувають на середньому (конвенційному) рівні, поступаються представники як доконвенційного рівня (котрі, образно кажучи, не доросли до моралі, що панує у їхньому оточенні), так і постконвенційного (які переросли цю мораль).

З ідеями, що викладаються тут, співзвучні результати низки емпіричних досліджень залежності успішності соціальної адаптації від рівня обдарованості. Було показано, зокрема, що діти із так зв. нормальною обдарованістю «краще пристосовуються до оточення, ніж звичайні діти»; проте найбільш обдаровані діти «характеризуються різким зниженням адаптаційних характеристик» [5, с. 25]. У іншому дослідженні було виявлено істотні відмінності між групою працівників із середньою успішністю і групою дуже успішних, які за рядом показників адаптованості виявились близькими до працівників із низькою успішністю (водночас суттєво відрізняючись від них за особливостями смислової регуляції активності). Порівняно із крайніми групами, група працівників із середньою успішністю «була найбільш пристосована емоційно і психосоматично до умов деякого “середнього” соціального існування» [3, с. 178].

У наведених прикладах простежується реалізація єдиної моделі, яка фіксує статистично встановлювану закономірність для трьох груп осіб, які досягли відповідно нижчого, середнього чи вищого ступеня особистісної розвиненості (або якоїсь її сторони): середній ступінь забезпечує найбільшу соціальну адаптованість; вищий же ступінь у цьому плані наче повторює нижчий (але на новому рівні – реалізуючи діалектичний принцип заперечення заперечення).

Поряд із цією трикомпонентною дискретною моделлю, для представлення описуваних феноменів придатна й модель континуальна, головний зміст якої передає криволінійна функція регресії $a = f(d)$, де d (degree of personality development) и a (efficiency of social adaptation) – математичні очікування показників особистісної розвиненості й соціальної адаптованості відповідно; f – неперервна функція, яка має максимум (єдиний) при $d = d_{opt}$ (тут d_{opt} – оптимальне в даному аспекті значення показника d). Її окремим випадком є обґрунтовувана О.Г. Шмельовим гіпотетична функція [8, рис. 41 на с. 318], що пов'язує когнітивну складність експерта (яку можна вважати одним із показників його особистісної розвиненості) та узгодженість його оцінок із оцінками більшості інших експертів (а це – один із проявів соціальної адаптованості).

Зрозуміло, конкретна форма двумірного статистичного розподілу осіб за показниками особистісної розвиненості й соціальної адаптованості, яка встановлюється в рамках чи то дискретної, чи континуальної моделі (так само як питома вага в детермінації обговорюваної залежності психофізіологічних і ендопсихічних чинників, з одного боку, і соціально-психологічних і екзопсихічних [4], з іншого), багато в чому зумовлені особливостями використовуваних показників, характеристиками досліджуваного контингенту осіб і соціальної спільноти, щодо якої розглядається ступінь їхньої адаптованості. Але, при цих уточненнях, можна припустити, що описувана залежність є однією з фундаментальних людинознавчих закономірностей.

Це припущення навряд чи спростовується констатованою у статті [2] суперечливістю результатів емпіричних досліджень (на думку авторки статті, «питання про те, чи дійсно обдаровані зазнають більше труднощів у процесі соціальної адаптації, досі є відкритим» [2, с. 47]). Адже цілком може статися, що в одних дослідженнях точка оптимуму d_{opt} перебуває всередині задіяного діапазону значень показника d , а в інших дослідженнях – поза цим діапазоном.

Дослідники та практики гуманітарної сфери найчастіше зосереджуються на ситуаціях, що відповідають лівій, висхідній гілці кривої, яка зображує функцію $a = f(d)$, і нехтують її правою, низхідною гілкою. Тим часом ця остання репрезентує ситуацію, до якої потрапляють особистісно найрозвинутіші люди, включно з найрозвинутішими для свого віку школярами й студентами. Здебільшого їм не приділяють належної уваги, а то й гальмують їхнє особистісне зростання впливами, які мають забезпечити їхню надійну соціалізацію. Радіючи з досягнення цієї мети, не замислюються над тим, наскільки стандартизована соціалізація талановитої людини є корисною для неї, а зрештою – й для соціуму: адже через вказане гальмування обмежується творчий ресурс, потрібний для його прогресу.

До речі, аналізуючи ідеологічні й педагогічні традиції (передусім, тоталітарного гатунку) у контексті обговорюваної закономірності, можна констатувати поширеність і хиби, так би мовити, протилежної спрямованості, коли теза, слухна щодо осіб з високим рівнем особистісної розвиненості (які, за нашою моделлю, перебувають на правій гілці вищезгаданої кривої), тлумачиться як загальнообов'язкова норма і від кожного вимагається готовність «бути героєм». Насправді ж така готовність здатна бути (принаймні, поза надзвичайними обставинами) лише *нормою-ідеалом*, а не *нормою-стандартом*, і їхнє змішування завдає шкоди як особі, так і суспільству (детальніше див. [1]). Тут варто згадати критичні зауваження А. Маслоу щодо тези Ж.-П. Сартра «Ми є наші вибори», котра, при всій своїй культурній цінності, залишає поза увагою ступінь психологічної готовності особи до здійснення шляхетних виборів, включно із їх втіленням у життя.

Слід визнати також, що одна з головних, за А. Маслоу, перешкод для самоактуалізації – так зв. «комплекс Йони», через який «ми боїмося не лише гіршого, а й кращого в нас, хоча й порізному» [6, с. 43], спричинений не лише невротичною тривожністю, а й антиципацією труднощів, з якими чи не обов'язково стикнеться людина, опинившись, умовно кажучи, на правій гілці кривої, про яку йшлося. Гуманістично налаштовані педагоги й психологи, здійснюючи фасилітацію особистісного зростання своїх підопічних, не повинні приховувати від них ці труднощі. Але при цьому слід готувати їх до осмислення таких труднощів не як несправедливостей, що спонукають до розчарування у житті й деструктивної поведінки, а як до закономірних проявів неминуче суперечливого буття, рахуючись із якими особистісно розвинена людина цілком спроможна реалізувати своє покликання, зробити творчий внесок у культуру й принести користь суспільству.

Взагалі, неусувність обговорюваної (як і будь-якої) людинознавчої закономірності не виключає того, що, коли її усвідомлено, її негативні наслідки можуть бути зменшені завдяки активності як самої особи, якої ця закономірність стосується, так і людей, які здійснюють на неї педагогічні, управлінські та інші впливи. Тож як, зокрема, врахувати окреслену закономірність, здійснюючи педагогічну підтримку обдарованих дітей і молоді? При тому, що головну роль відіграє, мабуть, інтуїція педагога, базована на його досвіді й любові до своїх підопічних, деякі загальні рекомендації можна висловити.

1. Педагоги мають рахуватися з наявним ступенем особистісної розвиненості підопічних осіб і водночас створювати сприятливі умови для їхнього сходження на більш високий рівень. Як мінімум, не треба перешкоджати такому сходженню! Тут не можна не згадати О.Ф. Лазурського, який, антиципуючи майбутні настанови гуманістичної психології, наголошував на значенні «прагнення до якомога більш повного і всебічного розвитку і прояву своїх духовних сил» [4, с. 65]. Це прагнення Лазурський вважав однаково цінним незалежно від того, «чи виявляється воно у яскравій та різноманітній психіці багато обдарованої людини, чи у бідній, примітивній душі індивідуума, який належить до нижчого психічного рівня» [там само].

2. Регулюючи діяльність підопічних, слід уникати зайвих (не виправданих технологічно чи педагогічно) обмежень, які заважають розкриттю їхніх творчих можливостей. Слід надавати

простір для вияву ними ініціативи і прийняття самостійних рішень, при цьому культурно організуючи цей простір. Тут варто згадати М.М. Рубінштейна, який (звернімо увагу, у сталінські часи) критикував «надмірну наполегливість» бібліотекарів, котрі фактично нав'язували дітям «рекомендовані» книжки. «Основна роль рекомендацій бібліотекаря, – підкреслював він, – служити *опорою*, спрямовувальним чинником, дозволяючи дітям у підсумку вибирати книжку самим» [7, с. 45].

Так само (хоч про це М.М. Рубінштейн не міг казати 1950 року), слід не нав'язувати учням чи студентам ту чи ту жорстку позицію з проблем, з яких у суспільстві точаться дискусії, а увести їх у культурний (у широкому сенсі) контекст цих дискусій, вбачаючи перспективну мету в тому, щоб кожний із них був здатний або свідомо (знаючи й аргументи опонентів) приєднатися до тої чи тої позиції, або (що є характерним для осіб «вищого психічного рівня», за О.Ф. Лазурським) виробити свою власну позицію.

3. Розглядаючи *особистість* як таку *інтегративну* якість людського індивіда (особи), котра дозволяє йому бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури, слід зважати на складну структуру особистості й давати собі звіт у тому, що особа може виявляти різний ступінь особистісної розвиненості, взаємодіючи з різними компонентами культури. Та при цьому слід бачити не лише очевидні вади такого (у певному сенсі дисгармонійного) розвитку, а й творчі потенції особи, пов'язані з її індивідуальною своєрідністю, так само як можливість (відзначену свого часу Б.Г. Додоновим) скористатися досягненнями в певній сфері для піднесення на більш високий рівень усієї особистості загалом.

Вельми важливим є питання про особистісні якості педагога, здатного реалізувати наведені рекомендації. Проте воно потребує окремого розгляду.

Література

1. Балл Г.А. Психология в рациогуманистической перспективе: Избр. работы. – К.: Основа, 2006. – 408 с.
2. Белавина О.В. Одарённые дети: проблемы диагностики и адаптации // Психол. журнал. – 2010. – Т. 31. – № 1. – С. 41–54.
3. Карпиловская С.Я. Смысловая саморегуляция в контексте жизненных притязаний // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К., 2004. – Вип. 8 (11). – С. 172–182.
4. Лазурский А.Ф. Классификация личностей: Изд. 3-е, перераб. / Под ред. М.Я. Басова и В.Н. Мясищева. – Л.: Госиздат, 1924. – 290 с.
5. Лукаш Е.Ю. Отношение к социальной адаптации у творчески одарённых детей в России и США // Вопр. психологии. – 2004. – № 4. – С. 22–30.
6. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
7. Рубинштейн М.М. Воспитание читательских интересов у школьников. – М.: Учпедгиз, 1950. – 214 с.
8. Шмелёв А.Г. Психодиагностика личностных черт. – СПб.: Речь, 2002. – 480 с.